

А. С. Васілеўская

Беларускі дзяржаўны педагагічны ўніверсітэт імя Максіма Танка
УДК 81'37:81.161'42

АСАБЛІВАСЦІ СЕМАНТЫЧНАЙ ДЭРЫВАЦЫІ ЎЛАСНЫХ ІМЁНАЎ У СУЧАСНЫМ БЕЛАРУСКІМ ДЫСКУРСЕ

Ключавыя словы: уласныя імёны, семантычная дэрывацыя, метафара, метанімія, метафтанімія, расшырэнне значэння, дыскурс.

У артыкуле разглядаюцца мадэлі семантызацыі ўласных імёнаў у творах сучасных беларускіх пісьменнікаў. Аўтар адзначае найбольш частотныя групы онімаў, якія ўключаюцца ў працэс семантычнай дэрывацыі. Апісвае асацыяцыі, на аснове якіх узнікаюць метанімічныя, метафарычныя і метафтанімічныя пераносы.

A. S. Vasilevskaya

Maxim Tank Belarusian State Pedagogical University

FEATURES OF SEMANTIC DERIVATION OF PROPER NAMES IN MODERN BELARUSIAN DISCOURSE

Key words: proper names, semantic derivation, metaphor, metonymy, metophonymy, extension of meaning, discourse.

The article examines models of semanticization of proper names in the works of contemporary Belarusian writers. The author notes the most frequent groups of onyms that are included in the process of semantic derivation. Describes the associations on the basis of which metonymic, metaphorical, and metaphonymic transfers arise.

Семантызацыя онімаў, уласных імёнаў і найменняў, як адзначаюць вучоныя, з'яўляецца выразным сродкам іншасказання, паўторнай намінацыі і вобразнай прэдыкацыі [4, с. 6]. І. Э. Ратнікава разглядае семантызацыю онімаў як дваадзіны працэс развіцця ў гэтай адзінкі пераноснага значэння і інтэпрэтацыі гэтага значэння суб'ектам маўлення і адрасантам [4, с. 5]. Працэс набывае ўласным імем пераноснага значэння з'яўляецца анамастычнай універсальнай, аднак мае выразную культурную абумоўленасць, што выражаецца і ў тым коле ўласных імёнаў, якія семантызуюцца ў кантэксце, і ў тым “комплексе структурных сэнсаў”, якія ляжаць у аснове пераносу.

Узнікненне і функцыянаванне ўласных імёнаў у мове мае цэлы шэраг асаблівасцяў: онімы з'яўляюцца другаснымі ў адносінах да агульных імёнаў і іх роля “абмяжоўваецца адной функцыяй – абазначэння, што дазваляе ім толькі адрозніваць, апазнаваць абазначаны прадмет, асобу,

без указання на якасную, змястоўную характарыстыку дадзенага індывідуума або адзінкавага прадмета, факта” [6, с. 42].

Для таго, каб такое імя набыло пераноснае значэнне, яно, па-першае, павінна стаць прэцэдэнтным феноменам – значымым для той ці іншай асобы ў пазнаваўчых і эмацыянальных адносінах, які мае звышасабовы характар, інакш кажучы добра вядомым і шырокаму атачэнню дадзенай асобы, уключаючы яе папярэднікаў і сучаснікаў, такім, зварот да якіх аднаўляецца неаднаразова ў дыскурсе дадзенай моўнай асобы [2, с. 216]. Па-другое, гэта імя павінна перастаць абазначаць адзінкавы аб’ект, а ўтрымліваць пэўны набор дыферэнцыяльных прыкмет, уласцівых гэтаму імені. І. Э. Ратнікава называе гэты працэс з’яўленнем анамастычнага канцэпта, які змяшчае ў сабе дэфініцыйна значымыя семантычныя прыкметы, гісторыка-культурны фон, адлюстраваны ў біяграфіі рэферэнта або звязаны з геаграфічным аб’ектам, дадатковыя індывідуальныя якасці, ацэнкі аб’екта ў грамадскай свядомасці, этымалагічныя, словаўтваральныя і фонасімвалічныя характарыстыкі оніма [4, с. 61].

Семантызацыя ўласных імёнаў адбываецца ў выніку розных семантычных механізмаў. Так, А. Ф. Жураўлёў адносіць дэпрапрыяцыю онімаў да такога тыпу семантычнай дэрывацыі, як расшырэнне значэння, пры якім відавое паняцце пераносіцца на паняцце агульнае [1, с. 56]. В.Д.Старычонок апісвае апелятыўныя метанімічныя мадэлі, у выніку якіх уласныя імёны пераходзяць у агульныя [5, с. 100]. В. П. Масквін лічыць пранамінацыю ўласных імёнаў разнавіднасцю ўнутранай метафары [3, с. 133].

Мы прааналізавалі каля 30 уласных імёнаў, якія ўжываюцца з пераносным значэннем у творах беларускіх пісьменнікаў і публіцыстаў, напісаных у ХХІ стагоддзі. Варта адзначыць, што тэматычны абсяг гэтых імёнаў дастаткова шырокі. Часцей за ўсё ў сучаснай беларускай прозе і паэзіі пераноснае значэнне набываюць антрапонімы: найбольш персанажы грэчаскай (*Бахус, Аполон, Касандра* і інш.) і біблейскай міфалогіі (*Галіяф, Пілат, Саламон*), імёны літаратурных герояў (*Асоль, Гулівер*), імёны дзеячаў мастацтва (*Моцарт, Сальеры, Шэкспір*), імёны гістарычных асоб (*Распуцін, Сакрат, Маргарэт Тэтчар*). Значна раздзей у працэс семантычнай дэрывацыі ўключаюцца тапонімы, якія называюць як рэальныя (*Асвенцым, Бермуды*), так і нерэальныя аб’екты (*Манілаўка*). Адзінкавым прыкладам прадстаўлена семантызацыя ідэоніма (“*Асісяй*”).

Адзначаныя ўласныя імёны набылі пераноснае значэнне ў выніку розных семантычных працэсаў.

Метанімізацыя онімаў выступае пастаяннай крыніцай пашырэння лексічнага складу мовы. “Метанімічныя пераносы на аснове ўласных імёнаў праяўляюцца ў самых розных варыяцыях і ўяўляюць з сябе разнавіднасці больш абагульненай схемы “імя аўтара, вынаходніка, стваральніка” → “яго твор, вынаходства, адкрыццё, творчы метада, канцэпцыя” [5, с. 100]. Аднак, мы знайшлі адзінкавы выпадак рэалізацыі

гэтай мадэлі ў сучаснай беларускай мастацкай і публіцыстычнай літаратуры:

*Недачытаны Глобус,
Непрагледжаны «...глобус...»
Дачытаць бы яго нам,
Паглядзець бы яго нам... (М. Найдзёнаў).*

У сучасным беларускім дыскурсе мы сустрэлі дастаткова рэдкую мадэль метаніміі **імя літаратурнага героя** → **імя аўтара-стваральніка**: *Мне ён здаваўся старым і стомленым. Стаміўся Міколка-паравоз* (У. Гніламёдаў). У прыведзеным кантэксце **Міколкам-паравозам** аўтар называе стваральніка гэтага літаратурнага героя – Міхася Лынькова.

Дастаткова частотным у сучасным беларускім дыскурсе стала мадэль метаніміі, калі назва боства ці міфічнай асобы ўжываецца для абазначэння аб'екта ці стану, які ўвасабляе гэтая асоба. Так, імя **Бахуса** – бога расліннасці і віна ў рымскай міфалогіі – ужываецца ў значэнні 'віно': *Раман паклікаў у хаўруснікі хвацкага, легкадумнага Бахуса* (Ю. Зарэцкая). Онім **Марфей** – бог сну ў грэчаскай міфалогіі – набывае значэнне 'сон': *Завабіць Марфей у пасцель раніцой* (А. Кімбар). Імя егіпецкага бога сонца **Ра** ўжываецца са значэннем 'сонца': *Глядзі на свет, мой РА, глядзі* (А. Шушко). А **Харон**, які, паводле грэчаскай міфалогіі, перавозіў душы памерлых у падземнае царства, увасабляе сабой смерць: *Хоць свет дазвання перайнач... Ды, зрэшты, як сцвярджаеш ты – Харон бліжэй, чым той аснач, Што па Дзвіне спляўляў плыты* (У. Марук).

Да метаніміі мы адносім ужыванне тапонімаў **Асвенцым** і **Хатынь** у значэнні 'месца смерці': *Наіўна думаць, што пасля Другой сусветнай вайны, пасля асвенцымаў ды хатыняў сітуацыя карэнна змянілася* (В. Гігевіч). Ужыванне гэтых айконімаў набывае ўзуальны характар, пра што сведчыць і напісанне іх з маленькай літары.

Да выпадкаў расшырэння значэння, якое заснавана на гіпанімічных адносінах, мы аднеслі ўжыванне онімаў **Петрарка**, **Шэкспір**, **Саламон**. Імя італьянскага паэта **Петраркі** ўжываецца ў агульным значэнні 'творца': *А вы, прафесар, не ведаеце, што я Петрарка і што ў вашым пад'ездзе на першым паверсе жыве мая Лаура? – спытаў студэнт, здзіўлены* (В. Карамазаў). Імя іўдзейскага цара **Саламона**, які славіўся сваёй мудрасцю і справядлівасцю, набывае значэнне 'мудрэц': *І не аспрэчвай Саламона* (М. Пазнякоў). А імя англійскага паэта і драматурга **Уільяма Шэкспіра** ўжываецца ў значэнні 'мастак': *...«сучасны» Шэкспір (г. зн. мастак яго маштабу) магчымы толькі на дакументальнай аснове* (У. Гніламёдаў).

Найбольш цікавым і з пункту гледжання семантыкі, і з пункту гледжання функцыянавання з'яўляюцца анамастычныя метафары. Менавіта ў іх найбольш выразна праяўляецца культурная спецыфіка оніма. Анамастычная метафара ўзнікае на аснове асацыяцый, звязаных

з носьбітам таго ці іншага імя. Гэтыя асацыяцыі маюць і ўніверсальную, і нацыянальную, і індывідуальную спецыфіку. А асацыяцыі, на аснове якіх узнікае метафара, могуць быць вельмі нечаканымі. Так, імя **Іван Сусанін**, якое традыцыйна выкарыстоўвацца з іранічнай афарбоўкай, а значэнне ўтрымлівае ў сабе сумненне ў тым, што падарожжа пад яго кіраўніцтвам можа закончыцца добра, можа набыць і станоўчыя канатацыі *І гэтую суполку калектыўных жабракоў браўся вывесці з багны дастоеўскі Сусанін* – Аляксей Сцяпанавіч Скакун (У. Ліпскі).

Адзначым, што імёны рэальных людзей не так часта набываюць метафарычнае значэнне ў сучасным беларускім дыскурсе:

Стамілася сонца вісець над зямлёй.

Напоўнена сонца нявіннай крывёй,

Слязьмі і віном, у якіх ёсць святло

І тое, што будзе, што ёсць, што было

На нашай зямлі, што ляціць сярод зор,

Спалохаўшы зоры і вечны прастор,

Дзе сонца вісіць, як на нітцы, на веры,

*Што **Моцартаў** болей між нас, чым **Сальеры**...* (В. Шніп).

У прыведзеным кантэксце імёны **Моцарт** і **Сальеры** набываюць адпаведна значэнне ‘стваральнік’ і ‘злачынца, знішчальнік’. Метафарызацыя імён адбываецца на аснове распаўсюджанага міфа пра тое, што геніяльны кампазітар быў атручаны сваім сучаснікам Антонія Сальеры, які зайздросціў таленту Моцарта.

Значна часцей у беларускай літаратуры метафарызуюцца найменні нерэальных асоб – герояў міфаў і мастацкай літаратуры: *Дарэмна, дарэмна, дарэмна, Бо ветразі выела соль. І яхта нібыта пад крэнам, І дзева даўно не **Асоль*** (М. Пазнякоў). У аснове семантызацыі імені гераіні аповесці А. Грына “Пунсовыя ветразі” ляжыць уяўленне пра Асоль як маладую дзяўчыну, здольную верыць у цуды.

А пераноснае значэнне імені дачкі крыцкага цара заснавана на міфы пра перамогу Тэсея над Мінатаўрам: ***Арыяднай** была клапатліваю. Мне здраджвалі мае мужы* (Т. Барысюк). Пасля перамогі над пачварай Арыядна разам з Тэсеем пакінула Крыт, але грэчаскі герой, па адной з версій, пакінуў Арыядну на бязлюдным востраве. У прыведзеным паэтычным кантэксце імя **Арыядна** ўвасабляе сабой пакінутую жонку.

Сустрэкаюцца ў творах сучасных беларускіх пісьменнікаў тапанімічныя метафары, у якіх пераноснае значэнне набываюць назвы геаграфічных аб’ектаў.

Так, у паэтычным кантэксце метафарызуюцца назва Бермуды – раён у Саргасавым моры, у якім, паводле розных версій, адбываюцца таемныя знікненні марскіх і паветраных караблёў і іншыя анамальныя з’явы:

Хацеў з турботаў грудамі

Намацаць веку дно

*І загрудкі з **Бермудамі***

Сханіцца заадно (В. Макарэвіч).

У прыведзеным кантэксце ўласная назва ўжываецца для ўвасаблення ўсяго страшнага і незразумелага, што адбываецца ў свеце.

Нечаканае ўжыванне атрымлівае айконім **Манілаўка**. Нягледзячы на тое, што на карце Усходняй Еўропы існуюць рэальныя вёскі з такой назвай, у культурнай прасторы ўсходніх славян гэтая назва непарыўна звязана з паэмай М. Гоголя “Мёртвыя душы”, дзе аднайменная вёска апісана як сапраўдны куточак Эдэма. Гэта і паслужыла, на наш погляд, стварэнню наступнай метафары: *Адкрыў **Манілаўку**, На новай станцыі Ратуы стансамі Каго захочаш* (М. Найдзёнаў).

Нечаканай, на наш погляд, з’яўляецца наступная метафара: *А цвярозая галава, не затуманеная ніякімі там «асясай» – куды важней* (Н. Рыбік). Слова “асясай” іранічна ўжываецца ў кантэксте для абазначэння каханна, асабістых адносін, якія перашкаджаюць ясна ацэньваць сітуацыю.

Разуменне значэння гэтай метафары патрабуе каментарыю. У 1981 г. гледачы змаглі ўбачыць нумар Вячаслава Палуніна. Нумар меў афіцыйную назву “Тэлефон”, але народнай назвай стала менавіта слова “Асісяй”, бо з усяго, што гаварыў на сцэне клоўн, зразумелым было толькі гэта слова, якое, дарэчы, абазначае ‘адказвай’. Нумар уяўляў сабой драматычны дыялог мужчыны і жанчыны.

Нярэдка ўласныя імёны набываюць пераноснае значэнне ў выніку больш складаных семантычных працэсаў, сярод якіх адзначым метафтанімію – спалучэнне метафары і метаніміі.

Семантызацыя назоўніка **Вавілон** адбываецца ў два этапы. Спачатку назва горада ў Паўночнай Месапатаміі набывае значэнне ‘вежа’ на аснове метанімічнага пераносу: па біблейскай легендзе, менавіта там была пабудавана, а потым разбурана самая высокая вежа. А потым назоўнік **Вавілон** набывае значэнне ‘моцнае пачуццё, якое дазваляе закаханым разумець адзін аднаго’: *Было з ёй лёгка і цікава Каханню ўзводзіць **Вавілон*** (М. Шабовіч).

Імя англійскага прэм’ер-міністра **Маргарэт Тэтчэр** набывае новае значэнне дзякуючы адначасоваму дзеянню механізмаў метаніміі і метафары: *...настаўніца англійскай мовы Марыя Пятроўна, якую многія за яе цвёрды, як у жалезнай лэдзі характар, называлі **Тэтчэр*** (Т. Пяшко). Сваю мянушку настаўніца англійскай мовы атрымала не толькі таму, што размаўляе па-англійску (метанімія), але і за свой цвёрды і моцны характар, якія яднае яе з жалезнай лэдзі (метафара).

Такім чынам, праведзены аналіз дазваляе выявіць некалькі спецыфічных рысаў семантызацыі ўласных імёнаў у сучасных беларускіх мастацкіх і публіцыстычных творах. Па-першае, можна адзначыць частотны зварот аўтараў да імёнаў міфічных і літаратурных герояў, што

можа сведчыць пра інтэлектуальнасць беларускай літаратуры, яе інтэртэкстуальны характар. Расшыфроўка новага значэння оніма магчымая толькі пры ўмове, што адрасант знаёмы з міфалогіяй і класічнай літаратурай. Нярэдка метафарызацыя імёнаў рэальных асоб заснавана на літаратурных міфах, прыкладам чаму з'яўляецца ўжыванне онімаў Моцарт і Сальеры.

Па-другое, на наш погляд, працэс семантызацыі ўласных імёнаў нельга падвесці пад адзіную семантычную мадэль. Онімы набываюць новае значэнне ў выніку розных тыпаў семантычнай дэрывацыі: метанімізацыі, метафарызацыі, расшырэння значэння, метафтаніміі.

Па-трэцяе, асацыяцыі, на аснове якіх адбываецца семантызацыя ўласных імёнаў, маюць як універсальны (Бахус, Ра, Марфей), так і выразны нацыянальны характар.

Літаратура

1. Журавлев, А. Ф. Технические возможности русского языка в области предметной номинации / А. Ф. Журавлев // Способы номинации в современном русском языке : коллект. монография. – М. : Наука, 1982. – С. 45–109.
2. Караулов, Ю. Н. Русский язык и языковая личность / Ю. Н. Караулов. – М. : Наука, 1987. – 261 с.
3. Москвин, В.П. Русская метафора. Очерк семиотической теории / В. П. Москвин. . – Изд. 4-е, испр. и доп. – М. : Изд-во ЛКИ, 2012. – 200 с.
4. Ратникова, И. Э. Имя собственное: от культурной семантики к языковой / И. Э. Ратникова. – Минск : БГУ, 2003. – 213 с.
5. Старычонак, В. Д. Мнагазначнасць слова ў беларускай мове : у 3 кн. Кн. 1. Асноўныя тыпы полісеміі, кірункі семантычнай дэрывацыі / В. Д. Старычонак. – Мінск : Колоград, 2017. – 273 с.
6. Уфимцева, А. А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) / А. А. Уфимцева // Языковая номинация (виды номинация). – М. : Наука, 1977. – С. 5–85.

М. В. Василькова

Витебский государственный университет имени П. М. Машерова
УДК 81'374:316.752-057

ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКИЙ СЛОВАРЬ КАК СРЕДСТВО ПРИОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ К РЕГИОНАЛЬНЫМ ДУХОВНО-ПРАВСТВЕННЫМ ЦЕННОСТЯМ

Ключевые слова: лингвострановедение, лингвокультурология, лексикография, лингвострановедческий словарь, духовно-нравственные ценности.

Статья посвящена раскрытию темы формирования духовно-нравственных ценностей молодежи путем составления и использования лингвострановедческого словаря определенного региона. Молодежь